

КИРИЧЕНКО О. В.,

доктор юридичних наук, професор

ректор

(Дніпровський гуманітарний
університет)

УДК 343.14:343.353

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.33>

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДМЕТА ДОКАЗУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ ЗЛОВЖИВАННЯМ ВЛАДИ АБО СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ

У статті здійснено аналіз предмета доказування в кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення, пов'язані зі зловживанням влади або службовим становищем, та визначено особливості доказування за зазначеною категорією кримінальних проваджень.

Зазначено, що для забезпечення швидкого, повного та неупередженого досудового розслідування по кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення, пов'язані зі зловживанням влади або службовим становищем, має правильне визначення кола обставин, що підлягають доказуванню, їх сутності й змісту. Зазначене коло обставин повинні бути встановлені чи спростовані під час пізнавальної процесуальної діяльності у кожному кримінальному провадженні, де пізнається уся інформація, безпосередньо пов'язана із кримінальним правопорушенням та його кваліфікацією, а також оцінці дій самого правопорушника.

Предметом доказування в кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення, пов'язані зі зловживанням влади або службовим становищем, є сукупність обставин, що підлягають доказуванню у кожному кримінальному провадженні за цією категорією кримінальних правопорушень.

До обставин, які підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних зі зловживанням влади або службовим становищем, відносяться: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення зловживання влади або службовим становищем); 2) фактичний склад зловживання владою або службовим становищем (вчинення суспільно небезпечного діяння службовою особою; використання такою особою наданої їй влади або службового становища всупереч інтересам служби; завдання істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб, або спричинення тяжких наслідків (наслідки мають виключно матеріальний вимір); причинний зв'язок між діянням службової особи й суспільно небезпечними наслідками; умисна форма вини; вчинення кримінального правопорушення з корисливих мотивів або інших особистих інтересів та інтересів третіх осіб та з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи); 3) інші обставини (обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;

обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна).

Ключові слова: досудове розслідування, кримінальне провадження, слідчі (розшукові) дії, доказування, зловживання владою, зловживання службовим становищем.

Kyrychenko O. V. Features of the subject of proof in criminal proceedings on criminal offenses related to abuse of power or official position

The article analyzes the subject of proof in criminal proceedings on criminal offenses related to abuse of power or official position, and defines the features of proof for this category of criminal proceedings.

It is noted that in order to ensure a quick, complete and impartial pre-trial investigation in criminal proceedings on criminal offenses related to abuse of power or official position, the correct definition of the circle of circumstances to be proved, their essence and content. The specified circle of circumstances must be established or refuted during the cognitive procedural activity in each criminal proceeding, where all information directly related to the criminal offense and its qualification is found out, as well as the assessment of the actions of the offender himself.

The subject of proof in criminal proceedings on criminal offenses related to abuse of power or official position is the totality of circumstances to be proved in each criminal proceeding for this category of criminal offenses.

Circumstances subject to proof in criminal proceedings for criminal offenses related to abuse of power or official position include: 1) the event of a criminal offense (time, place, method and other circumstances of committing abuse of power or official position); 2) the actual composition of the abuse of power or official position (the commission of a socially dangerous act by an official; the use by such a person of the power or official position granted to her contrary to the interests of the service; causing significant harm to the legally protected rights, freedoms and interests of individual citizens or state or public interests, or interests legal entities, or the infliction of grave consequences (the consequences have an exclusively material dimension), a causal relationship between the act of an official and socially dangerous consequences, an intentional form of guilt, the commission of a criminal offense for mercenary motives or other personal interests and the interests of third parties and in order to obtain any unlawful benefit to himself or another person or entity); 3) other circumstances (circumstances that affect the severity of the criminal offense, characterize the personality of the accused, aggravate or mitigate the punishment, excluding criminal liability or grounds for closing criminal proceedings; circumstances that are the basis for exemption from criminal liability (circumstances confirming that money, valuables and other property subject to special confiscation obtained as a result of a criminal offense and / or are income from such property).

Key words: pre-trial investigation, criminal proceedings, investigative (search) actions, evidence, abuse of power, abuse of official position.

Вступ. Корупція є однією з найгостріших соціальних проблем у сучасному світі. Ця проблема для України є особливо актуальною, про що свідчать висновки міжнародних та вітчизняних експертів.

Дослідники проблем протидії корупції визначають корупцію як соціальне явище, яке охоплює всю сукупність корупційних діянь, пов'язаних із неправомірним використанням особами, уповноваженими на виконання функцій держави, наданої їм влади, службових

повноважень, відповідних можливостей із метою задоволення особистих інтересів чи інтересів третіх осіб, а також інших корупційних правопорушень, зокрема й тих, які створюють умови для вчинення корупційних діянь чи є приховуванням їх або потуранням їм [1, с. 86].

Зловживанням владою або службовим становищем є однією з найбільш небезпечних форм корупції, поняття якої визначено на законодавчому рівні. Так, відповідно до ч. 1 ст. 364 Кримінального кодексу України (далі – КК України) зловживання владою або службовим становищем – це умисне, з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно завдало істотної шкоди охоронюваному законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб [2].

Питання ефективності антикорупційних заходів, невідворотності покарання за корупційні кримінальні правопорушення, переслідування злочинців є в сучасних умовах важливими викликами для держави [3, с. 179]. Важливою передумовою підвищення ефективності протидії корупції є своєчасне виявлення та запобігання корупційним кримінальним правопорушенням, а у разі їх вчинення – притягнення винних до кримінальної відповідальності [4, с. 317].

Для забезпечення швидкого, повного та неупередженого досудового розслідування по кримінальним провадженням про кримінальні правопорушення, пов'язані зі зловживанням влади або службовим становищем, має правильне визначення кола обставин, що підлягають доказуванню, їх сутності й змісту. Зазначене коло обставин повинні бути встановлені чи спростовані під час пізнавальної процесуальної діяльності у кожному кримінальному провадженні, де пізнається уся інформація, безпосередньо пов'язана із кримінальним правопорушенням та його кваліфікацією, а також оцінці дій самого правопорушника.

Науковцями в галузі кримінального процесу та криміналістики проведено ряд досліджень, які присвячені як проблемам доказування взагалі, так й проблемам доказування в кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних зі зловживанням влади або службовим становищем. Зокрема, це роботи Ю. Аленіна, В. Вапнярчука, В. Галагана, О. Ковальнової, Л. Лобойка, В. Нора, В. Первія, М. Погорецького, О. Рибалка, В. Тертишника, Л. Удалової, В. Фаринника та ін. Проте залишається актуальним питання щодо особливостей предмета доказування в кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення, пов'язані зі зловживанням влади або службовим становищем, яке на сьогодні потребує додаткового дослідження з урахуванням сучасної теорії доказування та слідчої й судової практики.

Постановка завдання. Здійснити аналіз предмета доказування в кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення, пов'язані зі зловживанням влади або службовим становищем, та визначити особливості доказування за зазначеною категорією кримінальних проваджень.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження [5].

Доказування – це врегульований нормами кримінально-процесуального права процес набуття істинних знань про подію та обставини злочину [6, с. 283]. Як зазначила О. В. Ковальова, доказування – це алгоритмічний процес пошуку, збирання та вивчення (перевірка, оцінка тощо) доказів, необхідних для встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні та обранні меж кримінальної відповідальності, достатніх для виправлення особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. Всі три компоненти, які входять в процес доказування – пошук, збирання та вивчення доказів – є діями інформаційно-аналітичного характеру, що потребує інтелектуальної діяльності сторони кримінального провадження [7, с. 296]. При цьому доказом у кримінальному провадженні є єдність фактичних даних, отриманих і закріплених у відповідній процесуальній формі, а також їх процесуальних джерел, на підставі якої сторони кримінального провадження, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи

відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження і підлягають доказуванню, та яка визнана доказом уповноваженими суб'єктами доказування, слідчим суддею та судом [8, с. 16].

Під час кримінального провадження доказуванню підлягає: 1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); 2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; 3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; 4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; 5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання; 6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення; 7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру [5]. Зазначені обставини, які підлягають доказуванню під час досудового розслідування, мають кінцеву мету процесу доказування.

Слід погодитися з В. Фаринником, який зазначив, що згаданий перелік обставин мають узагальнюючий орієнтуючий характер для всіх видів кримінального провадження, а відтак, у теорії доказів дістали загального предмета доказування на всіх стадіях кримінального провадження. Індивідуалізація предмета доказування у конкретному провадженні здійснюється з урахуванням вимог диспозиції статті КК України, за якою кваліфікується діяння, що підлягає доказуванню [9, с. 48–49]. Такий предмет доказування деякі фахівці визначають як «спеціальний» [10, с. 242].

Разом з тим, крім зазначених обставин, які підлягають доказуванню, під час досудового розслідування за результатами проведення слідчих (розшукових) дій, у тому числі й негласних слідчих (розшукових) дій, можуть бути отримані фактичні дані, які підтверджують достовірність наявних доказів або сприяють отриманню додаткових доказів.

Інформація про вчинення зловживання владою або службовим становищем, зокрема про час та місце вчинення такого кримінального правопорушення, а можливо й про спосіб та інші обставини його вчинення, може бути отримано з заяв та повідомлень громадян, органів державної влади та місцевого самоврядування, юридичних осіб недержавної форми власності. Крім того, такі кримінальні правопорушення можуть бути виявлені безпосередньо правоохоронними органами.

Щоб визначити перелік обставин, які підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних зі зловживанням влади або службовим становищем, потрібно визначити особливості складу цього кримінального правопорушення.

Аналіз диспозиції ч. 1 ст. 364 КК України дає підстави стверджувати про те, що цей склад кримінального правопорушення є матеріальним та характеризується наявністю таких обов'язкових ознак: 1) використанням службовою особою наданої їй влади або службового становища всупереч інтересам служби; 2) завдання істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб; 3) причинний зв'язок між діянням службової особи й суспільно небезпечними наслідками. Слід зазначити, що обов'язковою умовою притягнення до кримінальної відповідальності є встановлення того, що дії винної особи були зумовлені її службовим становищем та перебували у безпосередньому зв'язку з її службовими повнова-

женнями, або були зумовлені фактичними можливостями, що безпосередньо походять від службового становища винного, виконуваних функцій і наданих повноважень.

При цьому слід звернути увагу на те, щоб діяння службової особи не відносилося до малозначних. Як зазначив В. Г. Хашев, положення ч. 2 ст. 11 КК України повинні застосовуватись щодо діянь, які хоча формально і містять ознаки злочину, передбаченого ст. 364 КК України, але через малозначність не становлять суспільної небезпеки. Водночас, це буде можливим лише після того, як з ч. 2 ст. 11 КК України виключити вказівку на істотну шкоду, з відсутністю якої пов'язується можливість застосування цієї норми. Для того, щоб визнати зловживання владою або службовим становищем малозначним діянням, необхідне відповідне співвідношення його ознак. Чим важливіший об'єкт, тим меншою має бути завдана шкода, чим більше завдані збитки, тим більш виправдовувальними мають бути мотиви і мета вчиненого. Такий зворотній зв'язок має бути і між розміром шкоди та ступенем сприяння настанню злочинного результату, між ступенем вини та об'єктом посягання тощо. Тобто оцінці підлягає вся сукупність ознак, але до ознак малозначності слід віднести лише ті з них, які приймають участь у процесі зниження рівня суспільної небезпеки [11, с. 931].

Тому під час досудового розслідування у процесі доказування важливим моментом є встановлення за ч. 1 ст. 364 КК України заподіяння винною особою істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб (шкода, яка в сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян) або за ч. 2 ст. 364 КК України спричинення тяжких наслідків (шкода, яка у двісті п'ятдесят і більше разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян). Як бачимо, істотна шкода та тяжкі наслідки мають виключно матеріальний вимір.

Так, Верховний Суд України колегією суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у рішенні по справі № 299/2144/17 (провадження № 51-877км20) вказав, що одним з елементів об'єктивної сторони зловживання владою або службовими становищем всупереч інтересам служби є наслідок у вигляді завдання істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб (ч. 1 ст. 364 КК України). Виходячи з буквального розуміння змісту п. 3 примітки ст. 364 КК України істотна шкода може мати виключно матеріальний вимір і перераховуватися в матеріальний еквівалент. Крім того, у вироку (ухвалі) має бути чітко встановлено і доведено, що саме вчинення того чи іншого службового злочину стало причиною відповідних наслідків. Обчислення їх розміру, на думку суду, має бути належним чином підтверджено (у тому числі цивільним позовом як підтвердження факту та розміру реальної майнової шкоди) і не викликати сумніву [12].

Суб'єктом зловживання владою або службовим становищем може бути лише службова особа. Відповідно до п. 1 примітки ст. 364 КК України службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом [2].

У зв'язку з цим актуальним є вивчення компетенції службової особи, її прав та обов'язків, яке можна здійснити за допомогою аналізу нормативних актів та інших документів (статутів, наказів, розпоряджень, посадових інструкцій, функціональних обов'язків тощо), якими визначається компетенція службової особи та коло її посадових обов'язків. Це надасть можливість визначити коло, характер і обсяг службових обов'язків, якими наділена особа; на яких підставах вона їх виконувала; які були допущені особою пору-

шення службових обов'язків; які наслідки спричинили ці порушення та причинний зв'язок між ними.

Кримінально-правова оцінка діяння службової особи, яким заподіяно шкоду підприємству (установі, організації), де вона працює, має даватися з урахуванням психічного ставлення до суспільно небезпечного діяння та наслідків, які настали внаслідок вчиненого діяння, а також мотивів та мети вчинення діяння.

У диспозиції ч. 1 ст. 364 КК України зазначено умисна форма вини та мета цього кримінального правопорушення – одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи. Виходячи з цього, мотив зловживання владою або службовим становищем є також обов'язковою ознакою цього кримінального правопорушення. Ним виступає користь або інші особисті інтереси та інтереси третіх осіб. Як зазначив В. М. Куц, корислива орієнтація є наслідком певних суспільних умов, пов'язаних з принципами розподілу матеріальних благ [13, с. 47].

Наприкінці слід зазначити, що фактичні дані за цією категорією проваджень уповноваженими суб'єктами доказування можуть бути отримані з різних джерел. Зокрема, процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів.

Дослідники цієї проблематики вказують на те, що найпоширеним видом фактичних даних у кримінальних провадженнях про зловживання владою або службовим становищем є документ, оскільки винуватість або невинуватість особи доводиться стороною обвинувачення шляхом збору документальних підтверджень незаконної діяльності [14, с. 120].

Документ у кримінальному процесі визначається як спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження (ч. 1 ст. 99 КПК України) [5]. До таких документів, з урахування слідчої практики щодо досудового розслідування зловживання владою або службовим становищем, слід віднести: 1) матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації (у тому числі комп'ютерні дані) (як зазначили фахівці в галузі кримінального процесу, такий вид документів має виходити від державних органів та їх посадових осіб, уповноважених на здійснення оперативно-розшукової діяльності [15, с. 216]); 2) протоколи процесуальних дій, складені відповідно до КПК України, та додатки до них, а також носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії; 3) висновки ревізій та акти перевірок (виробничої, фінансово-господарської, службової діяльності тощо).

Висновки. Предметом доказування в кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення, пов'язані зі зловживанням влади або службовим становищем, є сукупність обставин, що підлягають доказуванню у кожному кримінальному провадженні за цією категорією кримінальних правопорушень.

До обставин, які підлягають доказуванню у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, пов'язаних зі зловживанням влади або службовим становищем, відносяться:

1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення зловживання влади або службовим становищем);

2) фактичний склад зловживання владою або службовим становищем (вчинення суспільно небезпечного діяння службовою особою; використання такою особою наданої їй влади або службового становища всупереч інтересам служби; завдання істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб, або спричинення тяжких наслідків (наслідки мають виключно матеріальний вимір); причинний зв'язок між діянням службової особи й суспільно небезпечними наслідками; умисна форма вини; вчинення кримінального правопорушення з корисливих мотивів або інших особистих інтересів та інтересів третіх осіб та з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи);

3) інші обставини (обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання; обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна).

Список використаних джерел:

1. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) : монограф. Київ : Юрид. думка, 2004. 400 с.
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 15.02.2023).
3. Принципи судочинства в Україні та проблеми їх реалізації судами : колект. монограф. ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. В. Кириченка. Дніпро : ЛІРА, 2022. 289 с.
4. Кириченко О. В. Взаємодія слідчих з оперативними підрозділами правоохоронних органів під час виявлення та розслідування корупційних кримінальних правопорушень: теоретико-правові аспекти. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С. 316-322.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 15.02.2023).
6. Рибалка О. Теоретичні засади доказування в кримінальному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 281–284.
7. Ковальова О. В. Доказування як форма пізнання у досудовому розслідуванні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 5. С. 295–298.
8. Погорецький М. Теорія кримінального процесуального доказування: проблемні питання. *Право України*. 2014. № 10. С. 12–25.
9. Фаринник В. Особливості формування доказів та доказування в кримінальному судочинстві України : метод. реком. Харків : Фактор, 2013. 96 с.
10. Вапнярчук В. Загальна характеристика кримінально-процесуального доказування. *Вісник Національної академії правових наук*. 2013. № 3 (74). С. 238–248.
11. Хашев В. Г. Малозначність як обставина, що виключає злочинність зловживання владою або службовим становищем. *Форум права*. 2011. № 2. С. 926–932. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_2_151 (дата звернення: 11.02.2023).
12. Постанова Верховного Суду України від 23.12.2020 по справі № 299/2144/17 (провадження № 51-877км20). URL: https://zakon.cc/court/document/read/93928501_0f5e6164 (дата звернення: 17.01.2023).
13. Куц В. М. Кримінально-правова характеристика повідомлення неправдивої інформації про небезпеку. *Проблеми охорони громадського порядку і вдосконалення законодавства* : матер. наук.-практ. конф. (Харків, 30.11. – 1.12.1993 р.). Харків, 1994. С. 47–50.
14. Первій В. Ю. Доказування у кримінальних провадженнях щодо злочинів, пов'язаних зі зловживанням влади або службовим становищем: поняття та зміст. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 4(33). С. 116–121.
15. Кримінальний процес : підруч. / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків : Право, 2013. 824 с.

